

SVEU ILIŠTE U ZAGREBU
HRVATSKI STUDIJI

Patrik Josip Mari

**ODJECI VELIKE GOSPODARSKE KRIZE U
KRALJEVINI JUGOSLAVIJI**

ZAVRŠNI RAD

Zagreb, 2019.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

HRVATSKI STUDIJI

ODSJEK ZA POVIJEST

PATRIK JOSIP MARI

**ODJECI VELIKE GOSPODARSKE KRIZE U
KRALJEVINI JUGOSLAVIJI**

ZAVRŠNI RAD

Mentor: doc. dr. sc. Stipica Grgi

Zagreb, 2019.

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Velika gospodarska kriza u svijetu (1929.-1932.).....	2
3. Odjeci Velike gospodarske krize u Kraljevini Jugoslaviji (1930.-1934.)	4
3.1. Situacija prije sloma njujorške burze	4
3.2. Odjeci krize u bankarskom sektoru	7
3.3. Odjeci krize u industriji	11
3.4. Odjeci krize u poljoprivredi.....	14
3.5. Socijalna slika Kraljevine Jugoslavije u krizi.....	18
4. Zaključak.....	23
5. Popis literature.....	25

1. Uvod

Velika ekonomska kriza je slom svih važnijih gospodarskih subjekata koja je u svijetu počela 1929. i trajala do 1933. godine u SAD-u u nekim gospodarskim granama, a ponegdje i dulje te se očitovala u velikom broju nezaposlenih i nedostatku kapitala. Nastala je u SAD-u slomom njujorške burze na Wall Streetu odakle se proširila na cijeli svijet, prouzročila brojne socijalne nemire i štrajkove te u nekim državama političke krize.

U ovom radu će se prikazati tijek velike ekonomske krize u Europi i svijetu i njene posljedice na Kraljevinu Jugoslaviju. Rad je strukturiran u sedam poglavlja podijeljenih na potpoglavlja. Osnovna je hipoteza rada da je gospodarska kriza zahvatila Jugoslaviju nešto kasnije nego ostatak svijeta zbog njene pretežno agrarne orijentiranosti u gospodarstvu te da se, upravo zbog te orijentiranosti, druga nije odrazila na jugoslavensko gospodarstvo i cjelokupni sustav, a da je potaknula intenzivniju etatizaciju gospodarskog života. Nakon uvoda slijedi poglavlje koje se bavi Velikom ekonomskom krizom u svijetu te se analiziraju njezini uzroci i posljedice, a posebna je pažnja posvećena slomu njujorške burze kao ključnoj prekretnici. Središnje se poglavlje bavi odjecima Velike ekonomske krize u Kraljevini Jugoslaviji. Nakon kronološkog prikaza događaja obrađuju se odabrane sfere života na koje je kriza uvelike utjecala: bankarski sektor, industriju, poljoprivredu i društvo u cjelini. Na kraju rada nalaze se zaključak, popis literature, popis slika i priloga i sažetak.

Kao temelj za izradu ovog rada korištena je domaća i strana literatura, poput knjiga Johna Kennetha Galbraitha *Veliki slom 1929. Kako nastaju velike svjetske krize*, Ivana T. Berenda *Ekonomska povijest Europe 20. stoljeća*, Živka Topalovića *Velika privredna kriza, prikaz jedne svjetske katastrofe*, Borisa Krševa *Financijska politika Jugoslavije 1918. -1941* te doktorski rad Tomislava Zorka *Socijalni problemi u Zagrebu između dvaju svjetskih ratova*. Također su korišteni dostupni znanstveni članci Mire Kolar-Dimitrijević, Hrvoja Volnera, Zdenke Šimonović i relevantne internetske stranice.

2. Velika gospodarska kriza u svijetu (1929.-1932.)

S oporavkom europske poljoprivrede tijekom dvadesetih godina nakupio se veliki svjetski višak. Posljedica toga bila je pretjerana poljoprivredna proizvodnja te se zajednički pokušaji na cijena osnovnih poljoprivrednih proizvoda smanjila za približno 30 %. Berend smatra da je do kraja prosperiteta došlo zbog „sasušivanja“ američkih investicija i kredita koji su igrali važnu ulogu u pomaganju Europi i njezinom razvoju do čega je došlo sredinom 1928. te je u samo jednoj godini priljev kapitala smanjen upola.¹ S druge strane, godinu dana prije sloma burze broj prodanih dionica počeo je nekontrolirano rasti te su brojne dionice dostigle svoje rekordne vrijednosti. Međutim, sredinom listopada 1929. trgovina je počela posustajati, kupci su počeli gubiti sigurnost u dionice te je započeo trend njihove prodaje koji se eksponencijalno širio i uzrokovao smanjenje cijena. Samo dan prije sloma burze prodano je preko 2 600 000 dionica u posljednjem satu rada burze.²

Na dan burzovnog sloma, 24. listopada 1929. prodano je skoro 13 milijuna dionica po cijenama bitno manjima od burzovne koje su strmoglavo padale iz minute u minutu.³ Tadašnja Hooverova vlada sa svojim ekonomskim namjerama nije uspjela prebroditi krizu u SAD-u te je na kraju njegovog mandata u SAD-u bilo 12 do 15 milijuna nezaposlenih. Na sljedećim izborima 1932. godine pobijedio je kandidat demokratske stranke Franklin D. Roosevelt. U skladu sa svojim izbornim obećanjima uveo je hitne mjere pomoći, zapošljavanja putem velikih javnih radova, stabilizaciju cijena u poljoprivredi, kao i iskorištavanja prirodnih sila (poput regulacije rijeke Tennessee uz istodobno stvaranje velikih rezervi električne energije) što je sve bilo dio programa socijalnog preobražaja.⁴

Svjetska ekonomska kriza snažno se odrazila i u Europi, posebice u Velikoj Britaniji gdje ju nije uspjela svladati čak ni 1931. godine vlada Narodne koalicije koju je najprije vodio Ramsey MacDonald, a koja je pokušala zemlju klasične slobodne trgovine usmjeriti prema politici zaštitnih carina što nije bilo posebno djelotvorno.⁵ U Francuskoj je ekonomska kriza uzrokovala političku krizu. Pojavio se niz radikalno-totalitarističkih organizacija fašističkog tipa koje su zahtijevale ukidanje parlamentarne demokracije, okončanje klasne borbe i uvođenje vrstog autoritarnog sustava vladanja.⁶ Žestoka financijska i bankovna kriza dovela je 1934. do uvođenja zakonske kontrole nad privatnim bankarstvom te su razdvojene

¹ Ivan T. BEREND, *Ekonomska povijest Europe 20. stoljeća*, Zagreb, 2011., str. 62.

² John Kenneth GALBRAITH, *Veliki slom 1929. Kako nastaju velike svjetske krize*, Zagreb, 2010., str. 98.

³ GALBRAITH, *Veliki slom 1929. Kako nastaju velike svjetske krize*, str. 98.

⁴ Vladimir BRODNJAK (ur.), *Povijest svijeta od početaka do danas*, Zagreb, 1977., str. 634.

⁵ BRODNJAK (ur.), *Povijest svijeta od početaka do danas*, str. 636.

⁶ BRODNJAK (ur.), *Povijest svijeta od početaka do danas*, str. 638.

depozitne aktivnosti i investicijski poslovi, a stupio je na snagu i novi Zakon o reguliranju bankarstva koji je osigurao značajna smanjenja poreza.⁷ Nadalje, ekonomska kriza posebno je pogodila Njemačku ija se industrija nakon sloma njujorške burze suoila s nedostatkom kapitala, steajevima i velikom nezaposlenoš u jer je bila oslonjena na inozemne zajmove koji su tada opozvani.⁸ Tako er je kao i u Francuskoj prouzro ila politi ku krizu i nekoliko kratkih vlada od kojih nijedna nije uspjela riješiti krizu sve do dolaska Hitlera na vlast.⁹

Ve ina europskih vlada uvela je stroge mjere devizne kontrole koje su preobrazile me unarodnu trgovinu. Nerijetki su bili i slu ajevi dogovora o kompenzaciji trampom koji su nerijetko nadilazili privatne sporazume i bili organizirani od strane vlada. U tom su slu aju zemlje partneri potpisivali bilateralne klirinške sporazume. Potom su centralizirale sva pla anja za uvoz i izvoz putem svojih središnjih banaka. Time su stvarale ra une za me unarodna pla anja te su uvoznici pla ali vlastitom valutom na taj ra un kod svojih središnjih banaka što je služilo za pla anja izvoznicima iz istih zemalja zahvaljuju i emu zemlje partneri nisu morale koristiti tvrdi valutu, a uvoz zemlje bio je odre en njezinim izvozom.¹⁰ Po etkom tridesetih ve ina je vlada morala intervenirati kako bi spasila od sloma banke i industrijska poduze a, zaštitila poljoprivrednike i stvorila nova radna mjesta.¹¹ Neke su zemlje Europe, poput Poljske, Ma arske i mnogih drugih, osnivale poduze a u državnom vlasništvu i uvele državno planiranje. Treba dodati da su se sredinom tridesetih državna intervencija i reguliranje pove avali zajedno s pripremama za rat.¹²

Svjetska industrijska proizvodnja smanjila se za 30 %, proizvodnja ugljena i željeza za 40 do 60 %, cijene žita za 60 %, a obujam europske trgovine smanjio se izme u 1929. i 1935. sa 58 milijardi dolara na 21 milijardu što je prouzro ilo da je 20 milijuna Europljana ostalo bez posla.¹³ Teret krize prenesen je na zemljoradni ki sektor te je srušena potroša ka mo sela ime je kriza znatno produbljena pa je nakon industrijske nastupila poljoprivredna kriza koja je posebno pogodila seljake.¹⁴ U tom trenutku kriza je pogodila Jugoslaviju, s odre enim zakašnjenjem, upravo zbog injenice da je njeno gospodarstvo bilo pretežno agrarnog tipa.

⁷ T. BEREND, *Ekonomika povijest Europe 20. stolje a*, Zagreb, 2011., str. 68.

⁸ BRODNJAK (ur.), *Povijest svijeta od po etaka do danas*, Zagreb, 1977., str. 640.

⁹ BRODNJAK (ur.), *Povijest svijeta od po etaka do danas*, str. 641.

¹⁰ T. BEREND, *Ekonomika povijest Europe 20. stolje a*, Zagreb, 2011., str. 64.

¹¹ T. BEREND, *Ekonomika povijest Europe 20. stolje a*, str. 67.

¹² T. BEREND, *Ekonomika povijest Europe 20. stolje a*, str. 69.

¹³ T. BEREND, *Ekonomika povijest Europe 20. stolje a*, str. 63.

¹⁴ Živko TOPALOVI , *Velika privredna kriza, prikaz jedne svetske katastrofe*, Beograd, 1937., str. 12.

3. Odjeci Velike gospodarske krize u Kraljevini Jugoslaviji (1930.-1934.)

3.1. Situacija prije sloma njujorške burze

Gospodarstvo Jugoslavije do 1927. nije imalo ni uravnotežen godišnji proračun nego se financiralo nestalnim mjesečnim iznosima dostatnim za funkcioniranje pojedinog resora što je omogućilo nekontrolirano trošenje državnog proračuna i prebacivanje novca iz jednog fonda u drugi. Stanje u gospodarstvu bilo je nesolidno te su se državni organi miješali u pitanja proizvodnje, potrošnje, radnih odnosa i politike uvoza i izvoza. Porezna politika puno je više opterećivala bivše dijelove Austro-ugarske Monarhije jer su plaćali puno veće poreze nego uži dijelovi Srbije.¹⁵ Nadalje, Kraljevina SHS nije inzistirala na zadržavanju svog zlata koje je dobila od Austro-ugarske banke 1922. godine nego je posudila Francuskoj kako bi ona osigurala svoje zlatne rezerve. U tom razdoblju Dunavska banovina je bila najbogatije područje u Kraljevini te je često popunjavala financijske praznine ostalih banovina. Osnovni izvor njena bogatstva bila je poljoprivreda koja se odvijala na preko 90 % ukupne površine. Značajno je bilo i stočarstvo, posebice u uzgoju konja. Industrija se razvijala u skladu sa zahtjevima poljoprivrede pa su značajnije bile mlinarska industrija, ciglane, tekstilna poduzeća, drvare, poduzeća za obradu metala, električne centrale, kudeljare, pivovare, šećerane, svilarne te rudnici.¹⁶

Udio stranog kapitala najviše se osjetio u privatnom bankarstvu (u 15 od 22 najveće privatne banke), u osiguranju (u 19 od 31 društva), u proizvodnji energije (tri petine kapaciteta svih centrala i gotovo polovica cjelokupne proizvodnje ugljena) te rudarstvu. Osim navedenih, strani kapital je imao velikog utjecaja u velikom nizu drugih gospodarskih grana.¹⁷ Sudjelujući u kapitalističkom razvoju zemlje strani kapital je pojačavao proces koncentracije i centralizacije kapitala na područjima u kojima je imao utjecaja. Ta koncentracija proizvodnje usko je vezana uz proces razaranja konkurenata i eliminacije vlastitih manje rentabilnih tvornica što je izvršeno u uvjetima velike gospodarske krize.¹⁸

Kriza u koju je zapala država poslije atentata u skupštini 1928. odvijala se paralelno s krizom liberalizma u svijetu no za razliku od opće krize kapitalizma u svijetu, kako ističe Kršev, kriza

¹⁵ Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „Nezaposlenost u Hrvatskoj od vremena velike svjetske krize i javni radovi“, *Ekonomika i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*, Vol. 1, No. 1., (2005.), 101-114, str. 102.

¹⁶ Boris KRŠEV, *Financijska politika Jugoslavije 1918.-1941.*, Novi Sad, 2007., str. 296.-297.

¹⁷ Sergije DIMITRIJEVIĆ, *Privredni razvitak Jugoslavije od 1918. do 1941.*, Beograd, 1962., str. 79.

¹⁸ DIMITRIJEVIĆ, *Privredni razvitak Jugoslavije od 1918. do 1941.*, str. 82.

jugoslavenskog društva bila je izraz neriješenih ekonomskih i političkih problema. Uvođenje diktature označilo je kraj liberalne faze u ekonomskom razvoju zemlje i po etak opće gospodarske etatizacije (podržavljenja).¹⁹ S druge strane, činjenica da je Jugoslavija bila poljoprivredna zemlja omogućila joj je da u prvim godinama svjetske ekonomske krize od nje čak i ima koristi, a prava kriza se ju dogoditi tek nekoliko mjeseci potom. Prema izvještaju Narodne banke za 1929. godinu pad njujorške burze imao je utjecaja samo na vrijednost državnih obveznica i to pozitivan za Jugoslaviju. To je zapravo značilo da je padom tečaja jugoslavenskih akcija na Wall Streetu omogućeno repatriranje obveznica jugoslavenskih zajmova pod povoljnim okolnostima. Time je i povećan značaj domaće tržišta vrijednosnica, umanjene su obveze prema inozemstvu i povećane su devizne rezerve Narodne banke.²⁰

Tijekom 1930. kriza nije dublje zahvatila jugoslavensko gospodarstvo nego je pala cijena poljoprivrednih proizvoda koje su u najvećoj mjeri bile podložne pogoršanju gospodarstvenih prilika u inozemstvu.²¹ Kako bi se zaštitila od mogućih posljedica krize, kraljevska je vlada tijekom 1930. donijela niz zakona poput Zakona o kontroli poljoprivrednih proizvoda, Zakona o carinskoj tarifi, Zakona o burzama, Zakona o suzbijanju nedopuštene konkurencije, Zakona o trgovini i mnogih drugih. Također je imenovala dr. Vladu Markovića, predsjednika Udruženja banaka iz Beograda da izradi nacrt zakona o bankama kako bi se uspostavila državna kontrola nad privatnim financijskim kapitalom i zaštitili novčani zavodi od bankrota. To je bio potpuni fijasko jer bankarske organizacije nisu prihvatile ponuđeni državni protektorat osim jamstava za sigurnost štednih uloga. Visina štednje je dostigla kritičnu masu položenih tužih sredstava, no bankarska udruženja nisu to vidjela kao dovoljan razlog za donošenje posebnog zakona o bankama nego je samo trebalo donijeti odredbu o zaštiti štediša u okviru Zakona o trgovini.²²

Šestosijećinski režim na sebe je preuzeo zasluge za kašnjenje u inka velike ekonomske krize. Zanimljivo, 1929./1930. godine rashodi Kraljevine Jugoslavije iznosili su 11 816,96 milijuna, a prihodi 13 449,27 milijuna što je rezultiralo prvim velikim suficitom koji je zapravo bio samo knjigovodstveni te je to bila posljednja proračunska godina koja se završila suficitom. Sljedećih pet godina državni se proračun nalazio u kroničnom deficitu.²³ Prvi krizni deficit jugoslavenskog proračuna zabilježen je 1931./1932. u iznosu od 119 milijuna dinara, a najkritičniju točku dostigao je 1932./1933. u iznosu od 460 milijuna dinara. Razlog za

¹⁹ KRŠEV, *Finansijska politika Jugoslavije 1918.-1941.*, Novi Sad, 2007., str. 262.

²⁰ KRŠEV, *Finansijska politika Jugoslavije 1918.-1941.*, str. 265.

²¹ KRŠEV, *Finansijska politika Jugoslavije 1918.-1941.*, str. 266.

²² KRŠEV, *Finansijska politika Jugoslavije 1918.-1941.*, str. 266.-267.

²³ KRŠEV, *Finansijska politika Jugoslavije 1918.-1941.*, str. 268.

nepopunjavanje prora una bio je prestanak isplate reparacija, smanjen izvoz i prihod od planiranih poreza, taksi, državnog monopola, kao i smanjenje obujma nov anog poslovanja tijekom moratorija velikog broja banaka.²⁴

Volner smatra da je Jugoslaviju gospodarska kriza zahvatila kasnije u odnosu na razvijene zemlje Europe i svijeta zbog op eg gospodarstvenog i tehnološkog zaostajanja zemlje. Jugoslavija je bila bogata sirovinama, no industrijska su zdanja bila zastupljena u malom broju dok je u strukturi zaposlenih dominiralo agrarno stanovništvo. Kriza nije mogla biti uzrokovana hiperprodukcijom upravo zbog slabe industrijske proizvodnje i kupovne mo i stanovništva nego ju je prouzro ilo povla enje stranog kapitala iz bankarskog i industrijskog sustava zemlje.²⁵ Izbijanje krize u kraljevini Jugoslaviji bilo je istovremeno s vra anjem Ustava, iako nametnutog, ali ju je na politi ki na in ublažilo jer se u narodu pojavila nada da e se zemlja srediti i izbje i onakvu krizu kakva se pojavila u Americi.²⁶ Dok je državni vrh nagomilavao kapital u svojim rukama i nastojao eksploatacijom zemlje izvu i što više profita za sebe, dotle je kriza pritiskala itavu zemlju pa je ona tražila nove putove za koje se otvorena diktatura pokazala neprikladnom i zato se ja e nametala potreba za ozakonjenjem diktature na na in da se parlamentarno odobri dotadašnja šestosije anjska kraljeva politika. Takvu je situaciju tražio i strani kapital koji se plasirao u zemlji te je tražio ja a jamstva od onih koje mu je formalno pružala otvorena kraljeva diktatura.²⁷

Zdenka Šimon i smatra da se gospodarska kriza po ela ja e o itovati u gospodarstvu Jugoslavije prije donošenja Ustava, od 1930., te da je industrijska kriza naglo zahvatila Jugoslaviju. Tako ona definira da je kriza trajala od 1930. do 1934. godine, najja e se odrazila u industriji potkraj 1931., vrhunac je postigla u industriji 1932., a u poljoprivredi 1933.²⁸ Treba dodati i da neke industrijske grane nisu uop e bile pogo ene krizom, kako smatra Kolar, poput tekstilne industrije i uz nje vezanih kroja kih obrta.²⁹ S druge strane, nov ano tržište u zemlji pokazivalo je tipične znakove krize te su u njemu jasno izraženi elementi

²⁴ KRŠEV, *Finansijska politika Jugoslavije 1918.-1941.*, Novi Sad, 2007., str. 289

²⁵ Hrvoje VOLNER, „Poduze e S. H. Gutmann d. d. u vrijeme Velike gospodarske krize (1929. - 1934.)“, *Scrinia Slavonica*, Vol. 7, No.1, (2007.), 328-371, str. 328.

²⁶ Mira KOLAR, „Grad Koprivnica i njegovi ljudi u vrijeme Velike svjetske gospodarske krize“, *Podravina: asopis za multidisciplinarna istraživanja*, Vol. 6, No. 11, (2007.), 138-156, str. 139.

²⁷ Ferdo ULINOVI , *Jugoslavija izme u dva rata*, Zagreb, 1961., str. 27.

²⁸ Zdenka ŠIMON I , „Drvena industrija Hrvatske u gospodarskoj krizi 1930. – 1934. godine“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveu ilišta u Zagrebu*, Vol. 8, No. 1. (1976.), 167-275, str. 178.

²⁹ Mira KOLAR, „Grad Koprivnica i njegovi ljudi u vrijeme Velike svjetske gospodarske krize“, *Podravina: asopis za multidisciplinarna istraživanja*, Vol. 6, No. 11, (2007.), 138-156, str. 139.

bankarske krize, kreditne krize i krize monetarnog povjerenja, a uz to je pala vrijednost vrijednosnih papira o čemu će više riječi biti u sljedećem poglavlju.³⁰

3.2. Odjeci krize u bankarskom sektoru

Financijska politika od 1929. do 1931. godine nazvana je politikom radikalnog išćenja državnih financija od raznih neriješenih pitanja u pogledu državnih obaveza, a započela je primjenom jedinstvenog zakona o neposrednim porezima te je završila zakonskom stabilizacijom dinara.³¹ Kao i drugdje u svijetu, bankarski slomovi u susjednim zemljama koje su plasirale znatne kapitale u Jugoslaviji prouzročili su povlačenje kapitala što se odrazilo na krizu doma ih banaka.³² Tijekom velike ekonomske krize banke nisu mogle staviti na raspolaganje gotov novac za razvoj gospodarstva. Kao posljedica krize pokazao se veliki krah privatnog bankarstva u kojem štedni uložnici nisu bili osigurani od gubitaka. S druge strane, državno bankarstvo nije pomoglo u sanaciji privatnih banaka nego je čekalo trenutak njihova potpuna osiromašenja i gubitka uloge koje su imale u jugoslavenskom gospodarstvu. Država je u tim uvjetima zaključila da može preuzeti nadzor nad tržištem novca i kredita i to putem Narodne banke i Privilegirane državne hipotekarne banke. Nakon što su spomenute državne banke zatvorile kredite prema privatnicima, većina je tih banaka pala u stečaj. Manji dio banaka uspio se spasiti proglašavanjem moratorija isplate uštede štedišama.³³

Kao što je spomenuto, godine 1931. donesen je zakonski okvir za provođenje stabilizacije dinara. U tom smislu proglašeni su Zakon o novcu Kraljevine Jugoslavije 11. svibnja, Ugovor za izvršenje Zakona o novcu između države i Narodne banke 13. lipnja, Zakon o Narodnoj banci 17. lipnja i Zakon o statutu Narodne banke 25. lipnja, a njima je određeno da Narodna banka održavati stabilnost i sigurnost novca, regulirati funkcije u vezi s novcem i kreditirati gospodarstvo. Također se ističe da je provedena u iznimno nezgodno vrijeme, na vrhuncu velike ekonomske krize.³⁴ Stabilizacija je provedena na temelju tečaj od 9,125 švicarskih franaka za 100 dinara. U svibnju počinje i akcija otkupa zlatnika od stanovništva. Tijekom lipnja država uzima zajam iz Francuske, Švicarske, Belgije, Švedske i Nizozemske, efektivnih 1,025 milijardu francuskih franaka, s kamatom od 7 % godišnje i rokom otplate od 40 godina. Međutim, trenutak uzimanja zajma nije bio povoljan pa je

³⁰ ŠIMON I , „Drvena industrija Hrvatske u gospodarskoj krizi 1930. – 1934. godine“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Vol. 8, No. 1. (1976.), 167-275, str. 179.

³¹ KRŠEV, *Financijska politika Jugoslavije 1918.-1941.*, Novi Sad, 2007., str. 269.

³² ŠIMON I , „Drvena industrija Hrvatske u gospodarskoj krizi 1930. – 1934. godine“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Vol. 8, No. 1. (1976.), 167-275, str. 179

³³ Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, *Povijest novca u Hrvatskoj od 1527. do 1941. godine*. Zagreb, 2013., str. 159.

³⁴ KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, *Povijest novca u Hrvatskoj od 1527. do 1941. godine.*, str. 160.

Narodna banka u kona nicipi morala podi i još nekoliko *revolving* kredita radi održavanja ozakonjenog pariteta. Glavni princip stabilizacije bilo je vezivanje dinara uz zlato na paritetnoj osnovi 0,0265 grama zlata za jedan dinar što je zakonski utemeljeno u Zakonu o novcu. Cilj svega toga bilo je privla enje stranog kapitala.³⁵ Tijekom tog vrhunca 1930. i 1931. zabilježen je i odljev deviza.³⁶ Samo je po etkom 1931. došlo do odljeva deviza u protuvrijednosti od gotovo tri milijarde dinara. Kako bi sprije ila odljev deviza država je ve 7. listopada 1931. donijela devizne propise, odnosno Pravilnik o reguliranju prometa devizama i valutama što je omogu ilo središnjoj banci da akumulira slobodne devize. Odlukama koje su uslijedile privatni nov ani zavodi i burze morale su ponuditi 50 % svih deviznih sredstava koje su posjedovale na otkup Narodnoj banci. Dana 8. listopada 1931. donesena je Naredba o prisilnom fakturiranju robe u dinarima te je uveden dodatak na sve devizne transakcije. Bez obzira na sve, dinar je ostao stabilan samo do ožujka 1932. kada je napušteno zlatno važenje, a dinar po inje padati što uzrokuje pojavu inflacije i crne burze.³⁷

Austrijski Kreditanstalt sredinom svibnja 1931. naglo povla i svoje plasmane iz slovenskih, hrvatskih i vojvo anskih banaka što je uznemirilo štediša. I slom glavne njema ke banke prouzro io je nepovjerenje štediša, posebice njema kog stanovništva u Vojvodini.³⁸ Proglašavanjem ste aja u dvjema navedenim bankama došlo je do poreme aja u doma em bankarstvu i gospodarstvu. U samo nekoliko mjeseci s ra una fizi kih osoba u privatnim bankama podignuto je 2,1 milijarde dinara i preko 300 milijuna dinara deviza, a strane su banke povla ile svoje kredite i prinudno napla ivale zaostala potraživanja od doma ih nov anih zavoda.³⁹ Vlasnici štednih uloga prodavali su za gotov novac svoju ušte evinu položenu kod nov arskih zavoda na po etku za 75 % stvarne vrijednosti, a kasnije se taj postotak smanjivao. Štedne uloge kupovali su i oni koji su bili u stanju podi i cjelokupni iznos kod banaka i ostvariti ve i postotak prilikom prodaje zarobljenog depozita nov anog zavoda.⁴⁰

Privatno je bankarstvo dodatno bilo pogo eno donošenjem Uredbe o reguliranju isplata uloga kod pojedinih nov anih zavoda. Tom su uredbom nov ani zavodi bili obvezni vršiti isplate svojim povjerenicima u cilju pla anja javnih dažbina odnosno poreza, što preko 90 % nov anih zavoda nije bilo u stanju ispuniti. Uslijedila je odluka Ministarstva trgovine i

³⁵ KRŠEV, *Finansijska politika Jugoslavije 1918.-1941.*, Novi Sad, 2007., str. 271.-272.

³⁶ KOLAR-DIMITRIJEVI , *Povijest novca u Hrvatskoj od 1527. do 1941. godine*. Zagreb, 2013., str. 160.

³⁷ KRŠEV, *Finansijska politika Jugoslavije 1918.-1941.*, str. 274.

³⁸ KRŠEV, *Finansijska politika Jugoslavije 1918.-1941.*, str. 276.

³⁹ KRŠEV, *Finansijska politika Jugoslavije 1918.-1941.*, str. 273.

⁴⁰ KRŠEV, *Finansijska politika Jugoslavije 1918.-1941.*, str. 284.

industrije o sankcioniranju nov anih zavoda koji na zahtjev ulaga a ne izvrše pla anje poreza s ra una štednje. Nedugo nakon toga gotovo svi porezni obveznici koji su bili vlasnici štednih uloga obustavili su svaku daljnju uplatu poreza predaju i svoje štedne knjižice poreznim vlastima da oni naplate njihove prispjele obveze preko nov anih zavoda.⁴¹ Kriza je pogodila i Prvu hrvatsku štedionicu, a iznimka je bila jedino Gradska štedionica u Zagrebu jer je nju spasio kapital gradske op ine Zagreba.⁴² Slu aj Prve hrvatske štedionice Kršev smatra najzna ajnijim i najtipi nijim jer je sa svojom organizacijskom mrežom od 50 podružnica pokrivala gotovo itav teritorij Kraljevine.⁴³

Kriza privatnog financijskog kapitala bila je intenzivnija 1932. godine kada je ve prvog radnog dana samo u nov anim zavodima u Vojvodini ispla eno preko 200 milijuna dinara slobodne štednje. S druge strane, zakazala je obe ana sudska zaštita privatnom bankarstvu.⁴⁴ Nisu pomagali ni alarmantni komentari i natpisi u novinama o državnim financijama i sudstvu, a nedugo zatim po ele su pristizati i pritužbe zemljoradnika na postupke nov anih zavoda.⁴⁵ Naime, poreme aje kod privatnih banaka izazvale su teško e poljoprivrede i industrije, povla enje kapitala iz bankarstva i njegovo investiranje u sigurnije plasmane. Poražavaju i udarac privatnom bankarstvu dao je i Zakon o zaštiti poljoprivrednika od 19. travnja 1932. kojim su odgo ene prinudne naplate zemljoradni kih dugova, a istovremeno predvi ena mogu nost da i banke koje time budu pogo ene odgode svoje isplate i dobiju olakšice. U vrijeme donošenja Zakona o bankama od 4. prosinca 1934. godine zaštitu je bilo zatražilo 306 banaka. Spomenuti bankarski moratorij prouzro io je paniku me u ulaga ima, ali i porast broja špekulanata. Taj slom privatnog bankarstva koji e uslijediti u prolje e 1932. i njegove reperkusije na kreditiranje industrije izazvale su naglo smanjenje industrijske proizvodnje.⁴⁶

Posljedica toga bila je i injenica da se privatno bankarstvo gubi ili je bilo preuzeto od drugih banaka. Naime, Anglo-austrijska banka preuzela je Hrvatsku eskomptnu banku, Hrvatska banka u Zagrebu bila je zanimljiva Banci Commerciale Italiana, a strani kapital upravljao je s 12 velikih banaka (Union, Jugoslavenska banka, Sveop i jugoslavenski bankovni savez,

⁴¹ KRŠEV, *Finansijska politika Jugoslavije 1918.-1941.*, Novi Sad, 2007., str. 285.

⁴² KOLAR-DIMITRIJEVI , *Povijest novca u Hrvatskoj od 1527. do 1941. godine*. Zagreb, 2013., str. 162.

⁴³ KRŠEV, *Finansijska politika Jugoslavije 1918.-1941.*, str. 282.

⁴⁴ KRŠEV, *Finansijska politika Jugoslavije 1918.-1941.*, str. 279.

⁴⁵ KRŠEV, *Finansijska politika Jugoslavije 1918.-1941.*, str. 280.

⁴⁶ DIMITRIJEVI , *Privredni razvitak Jugoslavije od 1918. do 1941.*, Beograd, 1962., str. 71.-72.

Hrvatska op a kreditna banka, Hrvatska banka, Prva hrvatska obrtna banka, Komercijalna banka, Jugoslavenska kreditna banka te Jugoslavensko industrijalna trgova ka banka).⁴⁷

O situaciji u jugoslavenskom bankarstvu i nov arstvu tijekom velike gospodarske krize održano je nekoliko sastanaka i tribina te napisan velik broj rasprava. Dušan Plavši , kontrolor nekih najvažnijih banaka u Hrvatskoj, napisao je nekoliko radova o sanaciji nov arstva koje su potaknule brojne rasprave.⁴⁸ U Beogradu je od 18. do 30. listopada 1931. održana konferencija predstavnika svih profesionalnih bankarskih organizacija koja je donijela sljede e zaključke: kako bi se uspostavilo normalno poslovanje u bankarstvu i gospodarstvu potrebno je vratiti povjerenje ulaga a što e biti mogu e tek kad svaki ulaga bude u mogu nosti slobodno raspolagati svojim ulogom; potrebno je donijeti zakon o odlaganju pla anja nov anih zavoda; Narodna banka mora znatno pove ati iznose izvanrednih kredita za nov ane zavode, a ako to nije mogu e, treba pove ati opticaj nov anica kao privremenog sredstva za normalizaciju prilika na tržištu novca te na koncu izvršavati redovnu kontrolu nov anih zavoda putem Narodne banke.⁴⁹

Tijekom 1933. u Zagrebu je održano i nekoliko tribina o postoje oj monetarnoj i fiskalnoj politici.⁵⁰ Nadalje, Kraljevska vlada je u travnju 1933. osnovala Savjetodavni odbor pri ministarstvu trgovine i industrije koji je trebao predložiti mjere za rješavanje problema kreditnih odnosa i sanaciju bankarstva, no o njegovom se radu ne zna ništa jer ne postoji ni jedan dokument koji bi potvrdio njegov rad.⁵¹ Iste je godine u Beogradu 3. prosinca održana konferencija 480 predstavnika koji su zastupali 560 nov arskih zavoda u zemlji. Rezultat konferencije bila je rezolucija u kojoj se istie da je prije svega potrebno povu i Uredbu o zaštiti zemljoradnika i umjesto nje donijeti zakon vezan uz rješenje svih gospodarstvenih i kreditnih problema, ali na taj na in da sve padne na teret države ako je to potrebno. Treba donijeti nove sanacijske mjere za saniranje nov anih zavoda i kreditnih odnosa te da se o svim pitanjima koje se ti u bankarstva i kreditnih odnosa trebaju konzultirati profesionalna bankarska udruženja, ali i da njihovi predstavnici moraju aktivno sudjelovati u izradi zakonske regulative. No, ta rezolucija nije imala o ekivanog odjeka u tadašnjoj vlasti.⁵²

Mira Kolar-Dimitrijevi smatra da je za razliku od svjetske situacije u kojoj su bile pogo ene ponajviše banke, Jugoslavija imala ponešto druga iju pri u jer je usprkos velikom padu

⁴⁷ KOLAR-DIMITRIJEVI , *Povijest novca u Hrvatskoj od 1527. do 1941. godine*. Zagreb, 2013., str. 166.

⁴⁸ KOLAR-DIMITRIJEVI , *Povijest novca u Hrvatskoj od 1527. do 1941. godine*. Zagreb, 2013., str. 164.-165.

⁴⁹ KRŠEV, *Finansijska politika Jugoslavije 1918.-1941.*, Novi Sad, 2007., str. 278.

⁵⁰ KOLAR-DIMITRIJEVI , *Povijest novca u Hrvatskoj od 1527. do 1941. godine*. Zagreb, 2013., str. 164.-165.

⁵¹ KRŠEV, *Finansijska politika Jugoslavije 1918.-1941.*, Novi Sad, 2007., str. 286.

⁵² KRŠEV, *Finansijska politika Jugoslavije 1918.-1941.*, str. 287.

cijena, niskoj rentabilnosti nekih gospodarstvenih grana i nelikvidnosti privatnih novanih zavoda Narodna banka kao državna banka ojačala, a s njom i moć države koja se miješala u sve sfere života posebice nakon uvođenja otvorene ustavne diktature 1931.⁵³ Treba dodati i da je bankarski kapital od 1929. do 1938. imao relativno spor razvoj jer je u spomenutom razdoblju strani kapital bio glavni nosilac kapitalističkog razvoja zemlje, a on je već imao svoj razvijeni financijski aparat u zemlji i inozemstvu.⁵⁴

Najvažnije od svega je to da je država u ovom razdoblju pomagala kapitalistima i s njima tijesno povezanim eksploatorima jer je isplatila ogromne količine gotova novca i obveznica s državnim jamstvima što je na koncu dovelo do jačanja državnog sektora, posebice stvaranjem Privilegirane agrarne banke u kojoj je sudjelovala i država.⁵⁵ Porast državnog sektora jačao je tridesetih godina. Država je u vlasništvu imala Hipotekarnu i Poštansku štedionicu, a od privilegiranih banaka posebno se ističu Agrarna i Zanatska u kojima je udio države bio 39,6 % glavnice. Posljedno, Narodna je banka s ostalim spomenutim javnim bankama imala monopolistički položaj u području kredita.⁵⁶

3.3. Odjeci krize u industriji

Što se tiče obrađivanog razdoblja, podatci o industriji su dvojaki. Navodi se da je u razdoblju između dva rata u Hrvatskoj osnovano oko 730, a u Bosni i Hercegovini oko 250 novih industrijskih poduzeća a što je bilo više nego u bilo kojoj drugoj jugoslavenskoj regiji. Primjerice, u Vojvodini i Srbiji zajedno je izgrađeno 818 tvornica. Takav je rast djelomično bio zaslugom državne politike koja je već 1920. dopustila bescarinski uvoz industrijskih instalacija, strojeva i drugih sredstava za proizvodnju te reprodukcijskog materijala.⁵⁷ Ona roba koja se proizvodila u zemlji ili je postojala mogućnost da se proizvodi bila je visoko oporezivana tijekom uvoza što je omogućilo domaćim tvornicama koje nisu mogle proizvoditi po svjetskim standardima ekstraprofite na domaćem tržištu.⁵⁸ Prema nešto kasnijim podacima, u Jugoslaviji su 1932. bila 2153 industrijska poduzeća a od toga 374 u drvnoj industriji, iako su ti podatci diskutabilni.⁵⁹

⁵³ KOLAR-DIMITRIJEVI, *Povijest novca u Hrvatskoj od 1527. do 1941. godine*. Zagreb, 2013., str. 165.

⁵⁴ DIMITRIJEVI, *Privredni razvitak Jugoslavije od 1918. do 1941.*, Beograd, 1962., str. 74.

⁵⁵ DIMITRIJEVI, *Privredni razvitak Jugoslavije od 1918. do 1941.*, str. 72.

⁵⁶ DIMITRIJEVI, *Privredni razvitak Jugoslavije od 1918. do 1941.*, str. 75.-76.

⁵⁷ Ivo GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918. – 2008.*, Zagreb, 2008., str. 81.

⁵⁸ GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918. – 2008.*, str. 82.

⁵⁹ ŠIMON I, „Drvna industrija Hrvatske u gospodarskoj krizi 1930. – 1934. godine“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Vol. 8, No. 1. (1976.), 167-275, str. 173.

Tijekom 1930. i 1931. zabilježen je i pad kapitalističkih aktivnosti. Pad cijena poljoprivrednih proizvoda naglo se povećao u ljeto 1929. te se odrazio na cijelu gospodarstvo tek u jesen 1931. Iste je godine katastrofalne razmjere zabilježio i pad cijena industrijske robe.⁶⁰ Novani zavodi sveli su na minimum kreditiranje industrije jer su se u vrijeme krize uglavnom bavili utjerivanjem ranijih potraživanja i podmirivanjem tražbina vjerovnika što je dovelo u težak položaj industrijska i trgovačka poduzeća koja su radila s kapitalom tih banaka.⁶¹ Industrija je, dakle, ovisila o stranom kapitalu jer u Jugoslaviji nije bilo dovoljno kupaca proizvoda industrijske proizvodnje.⁶² Na području industrijskog kapitala kriza je posebice pogodila manja poduzeća i time se pojačao proces centralizacije kapitala i izmijenila struktura industrije u prilog krupnih poduzeća.⁶³ U vrijeme ekonomske krize izrazila se tendencija jačanja krupnog akcionarskog kapitala i opadanje broja neakcionarskih u odnosu na akcionarska industrijska poduzeća.⁶⁴ Sergije Dimitrijević zaključuje da je s obzirom na utjecaj stranog kapitala jugoslavensko gospodarstvo imalo polukolonijalni karakter jer je strani kapital gospodario jugoslavenskim gospodarstvom i djelovao na njega na in specifičan za odnos metropole i kolonije, održavaju i produbljuju njenu materijalnu ovisnost o inozemstvu, razvijaju i izvoz sirovina, sprječavaju i razvoj industrije finalnih proizvoda, ostvaruju i pretjerano visok profit putem eksploatacije radne snage i slično.⁶⁵

Ekonomska kriza u Jugoslaviji karakteriziralo je međusobno djelovanje agrarne i industrijske krize što je tu krizu dalje produbljavao.⁶⁶ U razdoblju od 1929. do 1931. zamrla je međunarodna trgovina što je rezultiralo velikim padom prihoda od carina što se posebice osjetilo 1933. godine kada su carine iznosile gotovo upola manje od onih 1929. godine.⁶⁷ Najveći pad izvoza zabilježen je u 1932. kad je iznosio 55 odnosno 61 %.⁶⁸

Budući da gospodarstvo nakon krize nije dobilo jednaku količinu ulaganja kao prije krize jedini je izlaz bio u priklapanju jugoslavenskih vlasti ekonomskoj politici koja je vodila k

⁶⁰ DIMITRIJEVIĆ, *Privredni razvitak Jugoslavije od 1918. do 1941.*, Beograd, 1962., str. 71.

⁶¹ ŠIMON IČIĆ, „Drvena industrija Hrvatske u gospodarskoj krizi 1930. – 1934. godine“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Vol. 8, No. 1. (1976.), 167-275, str. 179.

⁶² Hrvoje VOLNER, „Poduzeća S. H. Gutmann d. d. u vrijeme Velike gospodarske krize (1929. - 1934.)“, *Scrinia Slavonica*, Vol. 7, No.1, (2007.), 328-371, str. 329.

⁶³ DIMITRIJEVIĆ, *Privredni razvitak Jugoslavije od 1918. do 1941.*, Beograd, 1962., str. 73.

⁶⁴ ŠIMON IČIĆ, „Drvena industrija Hrvatske u gospodarskoj krizi 1930. – 1934. godine“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Vol. 8, No. 1. (1976.), 167-275, str. 180.

⁶⁵ DIMITRIJEVIĆ, *Privredni razvitak Jugoslavije od 1918. do 1941.*, Beograd, 1962., str. 83.

⁶⁶ ŠIMON IČIĆ, „Drvena industrija Hrvatske u gospodarskoj krizi 1930. – 1934. godine“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Vol. 8, No. 1. (1976.), 167-275, str. 180.

⁶⁷ KRŠEV, *Financijska politika Jugoslavije 1918.-1941.*, Novi Sad, 2007., str. 269.

⁶⁸ KRŠEV, *Financijska politika Jugoslavije 1918.-1941.*, str. 291.

utjecajnoj sferi Njemačke.⁶⁹ Mira Kolar-Dimitrijević navodi da je sklapanje trgovačkih ugovora o uvozu i izvozu s Austrijom i Treim Reichom omogućilo Jugoslaviji izlazak iz krize od sredine 1932.⁷⁰ što se mora uzeti s rezervom s obzirom na to da je kriza tada bila na vrhuncu jer je pošlo za ruku nedostajati gotovog novca na tržištu. U razdoblju od 1933. do 1939. njemački udio u uvozu povećao se za 361 %, a u izvozu za 230 % (izvoz je činio trećinu cjelokupnog izvoza Jugoslavije, a uvoz gotovo polovicu).⁷¹ Naime, krajem krize veliku je ulogu odigrala Njemačka banka na čelu s dr. Hjalmarom Schachtom koji je 1934. uveo kupnju svih viškova Jugoslavije putem platnog obračuna uvoza i izvoza između Njemačke i Kraljevine Jugoslavije (kliringa). On je pokušao otkupljivati dionice i vrijednosne papire zapadnoeuropskih tvrtki što mu je omogućilo da postane većinski vlasnik najvećih jugoslavenskih tvornica i banaka, posebice onih koje su imale neke veze s ratnom opremom što je utjecalo ne samo na strukturu financijskog kapitala nego i na strukturu tvornica jer se počinju osnivati tvornice za koje je bila zainteresirano ratno gospodarstvo Njemačke poput solane u Tuzli, pogona za preradu drva u Drvaru, rudnika željeza u Zenici i Ljubiji i slično.⁷²

Treba dodati i da su posebnu ulogu u razvoju jugoslavenskog industrijskog kapitala odigrali kartelni sporazumi kojima je ograničavana proizvodnja, održavane prodajne cijene, vršena je grupacija poduzeća u odnosu na pojedine konkurente i potrošače, a ostvarivana je i monopolistička grupacija kapitala. Takvi su kartelni sporazumi posebice bili popularni u vrijeme krize kad su se kapitalisti udruživali kako bi održali monopolističke ekstraprofite što je izazvalo otpor javnosti pa je vlada pod njenim pritiskom 1934. godine donijela uredbu koja je zabranjivala kartele, no ona nikad nije bila provedena.⁷³ Također, vlast je u tadašnjoj Kraljevini Jugoslaviji omogućavala kapitalistima da ubiru veliki profit ustupaju i im koncesije za eksploataciju svojih šuma u bescjenje i bez obveze ponovnog pošumljavanja.⁷⁴ S tim u vezi, kriza u drvenoj industriji bila je potaknuta poremećajima u svjetskoj ekonomiji, ali su drveni gospodarstvenici tražili intervenciju države i sprječavanje bankrota cijele te industrijske grane. Smanjenje potrošnje bio je najveći problem drvne industrije, a vrhunac stagnacije očitovao se 1932. godine.⁷⁵

⁶⁹ VOLNER, „Poduzeća S. H. Gutmann d. d. u vrijeme Velike gospodarske krize (1929. - 1934.“, *Scrinia Slavonica*, Vol. 7, No.1, (2007.), 328-371, str. 339.

⁷⁰ KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, *Povijest novca u Hrvatskoj od 1527. do 1941. godine*. Zagreb, 2013., str. 164.

⁷¹ DIMITRIJEVIĆ, *Privredni razvitak Jugoslavije od 1918. do 1941.*, Beograd, 1962., str. 84.

⁷² KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, *Povijest novca u Hrvatskoj od 1527. do 1941. godine*. Zagreb, 2013., str. 166.

⁷³ DIMITRIJEVIĆ, *Privredni razvitak Jugoslavije od 1918. do 1941.*, Beograd, 1962., str. 74.

⁷⁴ DIMITRIJEVIĆ, *Privredni razvitak Jugoslavije od 1918. do 1941.*, str. 77.

⁷⁵ VOLNER, „Poduzeća S. H. Gutmann d. d. u vrijeme Velike gospodarske krize (1929. - 1934.“, *Scrinia Slavonica*, Vol. 7, No.1, (2007.), 328-371, str. 336.

Općenito gledaju i, poduzeća koja nisu bila opterećena velikim kreditima radi izgradnje, rekonstrukcije ili nabave sirovina lakše su podnosila posljedice krize, no itekako su osjetila nestašicu novca koja je prijetila zatvaranjem pojedinih pogona.⁷⁶

Zaključno, industrijska kriza u Jugoslaviji ima sve karakteristike krize u drugim zemljama, ali je bila dugotrajnija nego u razvijenim industrijskim zemljama zapadne Europe jer nije imala ciklički karakter nego je bila strukturno uvjetovana te bi gašenjem jednog žarišta nastalo novo s još većim intenzitetom.⁷⁷ Kršev smatra da su posljedice ekonomske krize bile katastrofalne i podjednako su ih osjetile sve banovine. Tijekom trajanja krize, od 1931. do 1935. (prema Krševu), u Kraljevini Jugoslaviji zabilježeno je 1913 stečajeva i 2696 zahtjeva za prinudno poravnanje.⁷⁸ Ako se pad industrijske proizvodnje usporedi s padom u razvijenim zemljama tijekom gospodarske krize može se uočiti da je pad bio puno blaži u Jugoslaviji. No, unatoč tome on je u Jugoslaviji kao agrarnoj zemlji negativno utjecao i na industriju i na ostale poljoprivredne grane.⁷⁹

Da se Jugoslavenska industrija počela oporavljati svjedoči podatak da je ukupan bruto prihod industrije u 1936. godini iznosio 15 milijardi dinara prema 5 milijardi u 1933. godini što je porast za 300 %.⁸⁰ Topalović smatra da je industrija u Jugoslaviji brzo prebrodila krizu i iskoristila stanje stvoreno padom poljoprivrednih cijena, padom nadnica i slabljenjem strane konkurencije što se, kao i u slučaju Mire Kolar-Dimitrijević, mora uzeti s rezervom s obzirom na njegovu vezu s tadašnjom političkom scenom.⁸¹

3.4. Odjeci krize u poljoprivredi

Zdenka Šimon ističe da su strukturnom krizom kapitalističkog sustava bile pogođene i agrarne zemlje jer je agrarna kriza bila isprepletana s industrijskom. Navodi da je poljoprivredna proizvodnja kapitalističkih zemalja ušla u krizu 1929. s velikim zalihama proizvoda koje su znatno povećane 1930. zbog bogate žetve u europskim zemljama. Također su kapitalističke zemlje uvele niz restriktivnih mjera poput povišenja carina, kontingentiranja, kliringa, sustava uvoznih i izvoznih dozvola, prohibicije, kompenzacijske i druge sporazume

⁷⁶ VOLNER, „Poduzeća S. H. Gutmann d. d. u vrijeme Velike gospodarske krize (1929. - 1934.“, *Scrinia Slavonica*, Vol. 7, No.1, (2007.), 328-371, str. 336.

⁷⁷ KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „Nezaposlenost u Hrvatskoj od vremena velike svjetske krize i javni radovi“, *Ekonomika i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*, Vol. 1, No. 1., (2005.), 101-114, str. 107.

⁷⁸ KRŠEV, *Financijska politika Jugoslavije 1918.-1941.*, Novi Sad, 2007., str. 299.

⁷⁹ ŠIMON IČIĆ, „Drvena industrija Hrvatske u gospodarskoj krizi 1930. – 1934. godine“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Vol. 8, No. 1. (1976.), 167-275, str. 180.

⁸⁰ ŽIVKO TOPALOVIĆ, *Velika privredna kriza, prikaz jedne svjetske katastrofe*, Beograd, 1937., str. 30.

⁸¹ TOPALOVIĆ, *Velika privredna kriza, prikaz jedne svjetske katastrofe*, str. 33.

što je smanjilo opseg meunarodne trgovine i količinski i po vrijednosti.⁸² U razdoblju od Šestosije anjske diktature došlo je do produbljivanja agrarne krize u Jugoslaviji, u ljeto 1929. započeo je veliki pad cijena proizvoda ratarstva, a značajno se snižava cijena od jeseni 1930. Iste godine započela je i snižavanje cijena stoarskih proizvoda. Te su promjene povećale razliku između cijena poljoprivrednih i industrijskih proizvoda na štetu poljoprivrednih proizvođača, što je u konačnici suzilo kupovnu moć robnih proizvođača u poljoprivredi. Paralelno su rasle uvozne carine u zemljama u kojima je Jugoslavija imala značajan izvoz. Omogućavanje stvaranja kartela industrije i politika krupnog monopolističkog kapitala te državna politika zaštite industrijskog kapitala i slični potezi doveli su do znatnog pogoršanja položaja seljaka, robnog proizvođača. Položaj srednjeg seljaka, robnog proizvođača bio je otežan zbog disproporcionalnog velikog pada cijena poljoprivrednih proizvoda tijekom svjetske krize i održavanjem cijena industrijskih artikala od strane monopolističkog kapitala, postojanjem zaštitne uvozne carine za poljoprivredne strojeve i alat, ali i spomenutim postojanjem uvozne carine za poljoprivredne proizvode u nekim industrijskim zemljama u koje su izvoženi, što je za posljedicu imalo novo sniženje poljoprivrednih proizvoda.⁸³ Sergije Dimitrijević smatra da je težak položaj seljaka bila i odgovornost države, odnosno propusti pri zaštiti ovog sloja u vrijeme krize.⁸⁴ Posljedica svega toga bilo je pretjerano zaduživanje srednjih i siromašnih seljaka, njih 35,3 % 6 830 300 milijuna dinara. Otplata duga bila je nemoguća jer je na kamate otpadalo 50 do 80 % istog katastarskog prinosa.⁸⁵ Država je intervenirala samo na način da je dala hipotekarne kredite, odnosno pretvorila je kratkoročne seljačke dugove s različitim visinom kamate u dugoročne dugove s jedinstvenom kamatnom stopom. Takav je postupak uglavnom koristio privatnim bankama i zelenošim koji su time uspjeli prenijeti na veliku Privilegirano agrarnu banku svoja nesigurna potraživanja.⁸⁶

Kao i u drugim granama, vlada Kraljevine Jugoslavije reagirala je na stalni pad cijena poljoprivrednih proizvoda i 1930. godine osnovala PRIZAD (Privilegirano agrarno društvo za izvoz zemaljskih proizvoda) u cilju centralizacije i monopolizacije trgovine osnovnim životnim namirnicama, a istovremeno su iz prometa žitaricama isključeni svi doma i strani posrednici. Također je početkom 1931. uveden državni izvozni monopol za pšenicu, kukuruz i

⁸² ŠIMON I , „Drvna industrija Hrvatske u gospodarskoj krizi 1930. – 1934. godine“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Vol. 8, No. 1. (1976.), 167-275, str. 177.

⁸³ DIMITRIJEVIĆ , *Privredni razvitak Jugoslavije od 1918. do 1941.*, Beograd, 1962., str. 86.

⁸⁴ DIMITRIJEVIĆ , *Privredni razvitak Jugoslavije od 1918. do 1941.*, str. 87.

⁸⁵ DIMITRIJEVIĆ , *Privredni razvitak Jugoslavije od 1918. do 1941.*, str. 89.

⁸⁶ DIMITRIJEVIĆ , *Privredni razvitak Jugoslavije od 1918. do 1941.*, str. 91.

uljarice dok su takozvanim žitnim režimom propisane cijene prodaje poljoprivrednih proizvoda na domaćem tržištu, znatno niže od cijena na svjetskom tržištu, a sve u cilju isključenja posrednika u prometu poljoprivrednih proizvoda i monopolizacije te veće spomenute etatizacije.⁸⁷

U vrijeme gospodarske krize i pada kupovne moći za preko 70 % stanovništva, poljoprivrednici i industrijski protekcionizmi nalaze svoje zagovornike. Godine 1930. provedena je anketa Šumarskog fakulteta u Zagrebu koja je pokazala da je poljoprivredna proizvodnja zbog visokih troškova proizvodnje i niskih cijena proizvoda nerentabilna. Zbog toga se predlagalo snižavanje uvoznih carina na industrijske proizvode koje znatno poskupljuju sredstva poljoprivredne proizvodnje. U zaključku je navedeno da bi osnovni cilj privredne politike trebao biti jačanje kupovne moći u poljoprivredi, a ne umjetno stvaranje i podržavanje industrije. U tom smislu industrija bi se trebala podizati isključivo u cilju narodne obrane te bi cijela nacija trebala izravno podupirati time bi se stvorilo državno vlasništvo u industriji, a porezno opterećenje za njenu izgradnju snosili bi porezni obveznici.⁸⁸

Također, u ovom je periodu provedeno i zakonsko reguliranje odnosno likvidacija agrarne reforme na najvećem dijelu osnovnih područja. Prvi je zakon donesen u listopadu 1930. i odnosio se na Dalmaciju, drugi je donesen u lipnju 1931. i odnosio se na veleposjede, a treći u prosincu iste godine i odnosio se na Makedoniju, Kosovo i dijelove Crne Gore te su njime ukinuti livijski, napoliarski, esimadžijski, arendatorski i momački odnosi na spomenutim teritorijima.⁸⁹ Time su u potpunosti ukinuti ostaci feudalnih odnosa, a zemlja podijeljena stanovništvu.

Što se tiče statističkih podataka, Jugoslavija je u odnosu na 1929., 1930. godine imala povećanje od 5 % uvoza poljoprivredne robe, godinu potom on je bio manji za 21,4 % da bi 1932. dosegao točku od 55,3 % manje u odnosu na 1929. S druge strane i izvoz se 1930. povećao za 4,6 % no godinu potom je pao za 9,5 % da bi 1932. iznosio 32,3 % manje u odnosu na 1929. godinu.⁹⁰ Kilogram pšenice se na europskom tržištu 1925. godine prodavao za 4,21 dinar, 1930. za 1,41 dinar, a na vrhuncu krize 1931. godine kilogram pšenice koštao je samo 0,50 ili 0,60 dinara. Godine 1933./1934. cijene poljoprivrednih proizvoda bile su oko 44 % niže nego 1926. godine. Goldstein navodi da je prihod jugoslavenske poljoprivrede bio

⁸⁷ KRŠEV, *Financijska politika Jugoslavije 1918.-1941.*, Novi Sad, 2007., str. 267.

⁸⁸ VOLNER, „Poduzeće S. H. Gutmann d. d. u vrijeme Velike gospodarske krize (1929. - 1934.)“, *Scrinia Slavonica*, Vol. 7, No.1, (2007.), 328-371, str. 337.

⁸⁹ DIMITRIJEVIĆ, *Privredni razvitak Jugoslavije od 1918. do 1941.*, Beograd, 1962., str. 92.

⁹⁰ TOPALOVIĆ, *Velika privredna kriza, prikaz jedne svjetske katastrofe*, Beograd, 1937., str. 13.

najviši 1924. godine kada je iznosio 38 911 milijuna dinara, tri godine potom pao je na 26 912 milijuna, 1929. iznosio je 303 97 milijuna, ali je već 1930. proizvodnja pala za 21,7 % i iznosila je 23 818 milijuna dinara.⁹¹

Jugoslavenska je država već u posljednjima uvela protekcionizam i intervencionizam u gospodarstvo i to tako da je već u vršidbe 1931. uvela takozvani žitni režim, odnosno donijela je Uredbu o minimalnoj zajam enoj cijeni pšenice u iznosu od 160 dinara po kvintalu koja je u tom trenutku za 50 % bila već a od cijene žita na već unarodnom tržištu. Već ina seljaka nije dobro prošla s ovim režimom jer se gotovina dijelila samo u srpnju i kolovozu, a u rujnu se isplata vršila pola u gotovini, a pola u državnim bonovima koji su se na kraju prodavali za 30 do 35 % nominalne vrijednosti zbog smanjena likvidnosti nominalnog tržišta. Posljedice tog režima bile su brojne korupcijske afere i demoralizacija seljaka koji je posljedica no izgubio povjerenje u državu.⁹²

Kako bi proživjeli dugotrajnu krizu seljaci su se morali zaduživati diljem Jugoslavije. Na području Hrvatske 1932. godine bilo je 206 000 zaduženih seljaka u njihovim gospodarstvima što čini njih 39 %, a najteže je bilo u Dalmaciji gdje ih je bilo preko 40 %. S druge strane, u sjevernijim krajevima seljaci su se već e zaduživali u novanim zavodima, a manje kod privatnika jer im je to bilo povoljnije. Samo u sisa kom kotaru 48 % seljaka bilo je zaduženo kod novanih zavoda, a kod privatnika 34 %. Usporedbe radi, u duvanjskom i bugojanskom kotaru kod novanih zavoda je bilo zaduženo 16 odnosno 22 %, a kod privatnika 77 odnosno 63 % seljaka.⁹³

Prema nekim izjavama normalna godišnja potrošnja žitarica po stanovniku trebala je biti 365 kilograma u Kraljevini Jugoslaviji. Međutim, u Dalmaciji i Hercegovini trošilo se manje od 250 kilograma godišnje što ukazuje na činjenicu da je tamo bila prisutna trajna pothranjenost stanovništva što je zapravo bila posljedica nekvalitetne zemlje. Zato je taj omjer išao u korist stočarstvu. Primjerice, u bitavoj Primorskoj banovini bilo je 21 % oranica, 11 % livada i 61 % pašnjaka.⁹⁴ Ipak, Goldstein smatra da je agrarna prenapučenost bila najočevidniji generator permanentne krize. Smatralo se da je 35 do 45 stanovnika na 100 hektara optimalan broj koji može odgovoriti suvremenim produkcijskim potrebama. U Hrvatskoj je na 100 hektara dolazilo prosječno 126 poljoprivrednih stanovnika, a za cijelu

⁹¹ GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918. – 2008.*, Zagreb, 2008., str. 115.

⁹² KRŠEV, *Financijska politika Jugoslavije 1918.-1941.*, Novi Sad, 2007., str. 291.

⁹³ GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918. – 2008.*, Zagreb, 2008., str. 116.

⁹⁴ GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918. – 2008.*, str. 117.

Jugoslaviju, ovisno o istraživanjima, bilo je 38,8 %, a negdje i 61,5 % viška poljoprivrednog stanovništva.⁹⁵

Nadalje, kako bi zaštitila seljaštvo, država je 19. travnja 1932. donijela prvi Zakon o zaštiti zemljoradnika i o stavljanju na snagu pojedinih propisa Zakona o izvršenju i obezbe enju kojim je proglašen moratorij na zemljoradni ke dugove.⁹⁶ No, izlazak iz krize polovicom tridesetih godina za hrvatski je agrar bio djelomi an jer je 35,9 % selja kih posjeda u sjeverozapadnoj Hrvatskoj i Slavoniji bio manji od 2 hektara, a u Dalmaciji je takvih posjeda bilo 62,8 %. U agrarno razvijenim zemljama smatralo se da mali selja ki posjed ispod 5 hektara poput gore navedenih nije sposoban za efikasnu proizvodnju tržišnih viškova.⁹⁷

Nakon uvo enja uvoznih kontigenata od strane industrijskih zemalja srednje Europe obnovljen je sustav dozvola za izvoz odre enih koli ina poljoprivrednih proizvoda što je utjecalo na stjecanje monopola nekih pojedinaca i organizacija nad izvoznom trgovinom, ali i novi zamah korupcije.⁹⁸

3.5. Socijalna slika Kraljevine Jugoslavije u krizi

Društveno-ekonomska struktura u Kraljevini Jugoslaviji bila je takva da je omogu avala perspektivu samo vlasnicima kapitala.⁹⁹ Ekonomska kriza u industriji pogoršala je socijalni položaj radništva što se o itovalo porastom broja nezaposlenih, padom nadnica i produženjem radnog vremena.¹⁰⁰

U razdoblju velike ekonomske krize i nakon nje utjecaj stranog kapitala bio je temeljen na javnim radovima koje je financirao i izvodio, na njegove plasmane u gospodarstvu te na organiziranje sustava njegove vladavine. Nakon uvo enja Šestosije anjske diktature kada nisu postojali uvjeti za sklapanje novih inozemnih investicijskih zajmova, država je pokušala nastaviti s izgradnjom željeznica na na in da je sklapala ugovore sa stranim financijskim poduze ima i grupama koje su esto financirale i gradile pojedine pruge. Nakon natje aja raspisanog u listopadu 1930. prihva ene su ponude etiriju inozemnih financijskih grupa kojima je ustupljena gradnja željeznica, a koja je do tada bila pod ingerencijom države i doma ih poduze a. Ti su ugovori bili nepovoljni, ak i protivni dotadašnjim zakonima, a

⁹⁵ GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918. – 2008.*, str. 118.

⁹⁶ KRŠEV, *Financijska politika Jugoslavije 1918.-1941.*, Novi Sad, 2007., str. 281.

⁹⁷ GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918. – 2008.*, Zagreb, 2008., str. 118.

⁹⁸ DIMITRIJEVI , *Privredni razvitak Jugoslavije od 1918. do 1941.*, Beograd, 1962., str. 72.

⁹⁹ ŠIMON I , „Drvena industrija Hrvatske u gospodarskoj krizi 1930. – 1934. godine“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveu ilišta u Zagrebu*, Vol. 8, No. 1. (1976.), 167-275, str. 181.

¹⁰⁰ ŠIMON I , „Drvena industrija Hrvatske u gospodarskoj krizi 1930. – 1934. godine“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveu ilišta u Zagrebu*, str. 180.

grupacije su i poslije sklapanja ugovora mijenjale uvijete i rokove gradnje u svoju korist. Dimitrijevi smatra da se produljenje rokova teško odrazilo i na zaposlenost u vrijeme krize.¹⁰¹ Zaključene su četiri srednjoročne inozemne zajme za izgradnju željeznica, i to za relacije Požarevac – Kulevo, Veles – Prilep, Priština – Glogovci – Pešani, Bihać – Knin, Beograd – Pančevo, Kuršumlija – Priština i Beograd – Resnik. Iako se radilo o namjenskim kreditima Jugoslavija je do 1944. trebala vratiti uz glavnice i 644 milijuna dinara što je ovakav tip zajma stavljalo u kategoriju zelenaških.¹⁰²

Vladavina stranog kapitala imala je utjecaja i na klasne odnose a posebice na položaj izrabljenih. U tom smislu strani je kapital ostvarivao ogromne profite pljačkanjem jugoslavenskih proizvođača i potrošača. Radnici su bili potplaćeni što je u konačnici utjecalo na snižavanje životnog standarda radnog sloja, ali i potrošača. Postojanje kartela dovelo je do visokih prodajnih cijena niza artikala masovne potrošnje poput šećera, ugljena, cementa i soli. Štetu koja je nastala u ovom razdoblju zbog stranog kapitala u konačnici su snosili porezni obveznici, odnosno stanovnici Jugoslavije (kao u slučaju gore opisane gradnje željeznica). Ukupna šteta na račun države samo na porezima iznosila je nekoliko milijardi dinara, a posebno su bile pogođene skupine poljoprivrednika kojima je strani kapital rušio otkupnu cijenu proizvoda.¹⁰³

U razdoblju velike gospodarske krize nastale su znatne promjene u položaju radničke klase. Zbog smanjenja gospodarske aktivnosti od kraja 1930. započeo je pad broja osiguranih radnika; najveći pad zabilježen je 1932. godine, a najniža točka 1933. godine. Ti podaci ukazuju na velik porast nezaposlenosti u razdoblju krize. Kako ne postoje točni podaci o kretanju nezaposlenosti, kretanje broja radnika može se iščitati iz ponude i potražnje radne snage na javnim tržištima rada. Primjerice, s obzirom na omjer ponude i potražnje 1930. godine višak ponudne radne snage iznosio je 89 108, a 1933. vrtooglavih 254 793 osobe.¹⁰⁴ Radnici su se u toj situaciji našli zbog smanjenja ili obustave proizvodnje tijekom krize, a na vrhuncu krize 1933. godine broj nezaposlenih registriranih na javnim tržištima rada iznosio je 38,9 % stanovništva. No, treba istaknuti da se trend smanjenja broja zaposlenih odnosno porasta nezaposlenih bilježi u svim kasnijim godinama do Drugog svjetskog rata.¹⁰⁵

¹⁰¹ DIMITRIJEVI, *Privredni razvitak Jugoslavije od 1918. do 1941.*, Beograd, 1962., str. 77.

¹⁰² KRŠEV, *Finansijska politika Jugoslavije 1918.-1941.*, Novi Sad, 2007., str. 265.-266.

¹⁰³ DIMITRIJEVI, *Privredni razvitak Jugoslavije od 1918. do 1941.*, Beograd, 1962., str. 82.

¹⁰⁴ DIMITRIJEVI, *Privredni razvitak Jugoslavije od 1918. do 1941.*, str. 96.

¹⁰⁵ DIMITRIJEVI, *Privredni razvitak Jugoslavije od 1918. do 1941.*, str. 97.

Tako er, od po etka velike ekonomske krize u Jugoslaviji, odnosno od 1931. godine nastaje veliki pad prosje ne nadnice socijalnih osiguranika zbog smanjenja gospodarske aktivnosti, ali doseže najnižu razinu 1935. i 1936. godine.¹⁰⁶ Treba dodati da su ženske nadnice u prosjeku bile za 20 % niže od muških, a najve a razlika bila je vidljiva u sektoru industrije gdje su žene dobivale 25,3 % manje pla e te u sektoru ku ne posluge gdje je razlika iznosila ak 35,84 %.¹⁰⁷ Poduzimale su se razne akcije kako bi se osigurala minimalna cijena rada najamnih radnika. Gospodarska sloga je u drugoj polovici tridesetih pokrenula jednu takvu inicijativu i uspjela povisiti nadnicu s prosje nih 6 do 8 dinara na prosje no 15 do 20 dinara po danu za 10 sati rada.¹⁰⁸ Masovno su se zapošljavala i djeca, odnosno šegrti koji su završili etiri razreda pu ke škole i u dobi od 11 godina po eli raditi za nadnicu izme u 0,80 i 1,10 dinara po satu.¹⁰⁹

Padom ekonomske aktivnosti padao je proporcionalno i nacionalni dohodak stanovništva. On je 1933. iznosio 30 milijardi dinara, što je upola manje od onoga što je iznosio 1929. godine. Pokazatelj društvenog standarda bila je i prosje na starost stanovništva, odnosno njego va relativna mladost u Jugoslaviji koja je u 1931. iznosila 46,5 godina za muškarce i 49,5 godina za žene.¹¹⁰

Op e smanjenje kupovne mo i prouzro ilo je pad prikupljanja sredstava od posrednih poreza, carina i taksi, a proradilo je i crno tržište na kojem su bili zastupljeni duhan, cigaret-papir i še er.¹¹¹ Zanimljivo je da se u literaturi spominje da je najjeftinija hrana bila konzumirati vino koje su seljaci prodavali u bescjenje, što pokazuje da su pojedinci tražili iracionalna rješenja u potrazi za preživljavanjem, iako se time narušavao socijalni mir, a punile su se novine brojnim kriminalnim slu ajevima koje su proizlazile iz bijede.¹¹²

Tijekom Velike svjetske krize stanovništvo traži zaposlenje i u gradu i na selu, no broj traženih radnika se rapidno smanjuje posebice nakon 1932. kada su potrošene ušte evine gospodarstvenika u gra evinarstvu koje su bile povu ene iz banaka.¹¹³ Kako bi ublažila situaciju, jugoslavenska vlada je donijela Uredbu o organizaciji posredovanja rada, davanja neposredne pomo i besposlenim radnicima i jeftinih zajmova za podizanje radni kih stanova

¹⁰⁶ DIMITRIJEVI , *Privredni razvitak Jugoslavije od 1918. do 1941.*, Beograd, 1962., str. 99.

¹⁰⁷ DIMITRIJEVI , *Privredni razvitak Jugoslavije od 1918. do 1941.*, str. 101.-102.

¹⁰⁸ GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918. – 2008.*, Zagreb, 2008., str. 121.

¹⁰⁹ GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918. – 2008.*, str. 122.

¹¹⁰ KRŠEV, *Finansijska politika Jugoslavije 1918.-1941.*, Novi Sad, 2007., str. 270.

¹¹¹ KRŠEV, *Finansijska politika Jugoslavije 1918.-1941.*, str. 292.

¹¹² KOLAR-DIMITRIJEVI , „Nezaposlenost u Hrvatskoj od vremena velike svjetske krize i javni radovi“, *Ekonomika i ekohistorija: asopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*, Vol. 1, No. 1., (2005.), 101-114, str. 107.

¹¹³ DIMITRIJEVI , *Privredni razvitak Jugoslavije od 1918. do 1941.*, Beograd, 1962., str. 104.

te se po elu evidentirati nezaposlenost radnika, ali su izvan svake evidencije ostali poljoprivredni radnici i nadnici.¹¹⁴ Nezaposlenost je 1932. bila najvidljivija jer su ulicama gradova lutali slabo obučeni ljudi u potrazi za zaradom.¹¹⁵ Na tu situaciju podsjeća i Cesarijeva pjesma *Balada iz predgrađa* koja opisuje tu radničku sirotinju, a iako je objavljena gotovo pola stoljeća kasnije, 1978. godine, daje jasnu sliku toga vremena (op.a.). Primjerice, zima 1931./1932. pokazala je svu surovost tadašnjeg vremena jer se mnoštvo ljudi smrznulo na ulicama Zagreba što je prisililo tadašnjeg gradonačelnika da postavi peći i za grijanje na ulice i otvori javne kuhinje na teret gradskog proračuna. Iako je u gradu bilo planirano mnoštvo građevinskih radova koji su mogli umanjiti nezaposlenost, uveden je princip stroge štednje od strane ministra financija koji je to onemogućio.¹¹⁶ Godine 1931. broj prosjaka u Zagrebu znatno je porastao, promijenila se i njihova struktura te je velik broj djece upravo zbog gospodarske krize počeo prosjaci, a uvedene su i policijske.¹¹⁷

O opsegu radničke nezaposlenosti u Jugoslaviji podnio je Centralni sekretarijat radničkih komora i Ujedinjeni radnički sindikalni savez 1932. izvještaj Kraljevskoj vladi, Narodnoj skupštini i Senatu, upozoravajući na negativne i nepoželjne posljedice trenda koji se nastavio. Posljedica toga bilo je vršenje pritiska na gradske uprave radi otklanjanja socijalnog mira, uvođenje socijalnog prireza i organiziranje kuhinja za prehranu nezaposlenih. Povećan je i porez za nezaposlene, i to sa 1,8 na 3,6 % nadnice radnika.¹¹⁸ Nezaposlenost se na razini države počela smanjivati tek kad se Jugoslavija počela vezivati uz poslove fašističke Njemačke, posebice nakon 1934. kada je potpisan novi trgovački ugovor. To je aktiviralo izvoz Jugoslavije u toj mjeri da se u zemlji počela osjećati od 1933. do 1938. nestašica poljoprivrednih, stožarskih, šumskih i rudnih sirovina, a cijene počele rasti što je u konačnici pozitivno djelovalo i na rast zaposlenosti.¹¹⁹ Primjerice, krajem 1933. u Zagrebu je zabilježeno oko 10 000 nezaposlenih od čega je čak 7000 potpadalo u kategoriju duže

¹¹⁴ DIMITRIJEVIĆ, *Privredni razvitak Jugoslavije od 1918. do 1941.*, str. 105.

¹¹⁵ KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „Nezaposlenost u Hrvatskoj od vremena velike svjetske krize i javni radovi“, *Ekonomika i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*, Vol. 1, No. 1., (2005.), 101-114., str. 106.

¹¹⁶ KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „Nezaposlenost u Hrvatskoj od vremena velike svjetske krize i javni radovi“, *Ekonomika i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*, str. 106.

¹¹⁷ Tomislav ZORKO, *Socijalni problemi u Zagrebu između dvaju svjetskih ratova*, doktorski rad, Zagreb, 2012., str. 83.

¹¹⁸ KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „Nezaposlenost u Hrvatskoj od vremena velike svjetske krize i javni radovi“, *Ekonomika i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*, Vol. 1, No. 1., (2005.), 101-114., str. 110.

¹¹⁹ KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „Nezaposlenost u Hrvatskoj od vremena velike svjetske krize i javni radovi“, *Ekonomika i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*, Vol. 1, No. 1., (2005.), 101-114., str. 111.

nezaposlenosti.¹²⁰ Situacija se se promijeniti na bolje tek nakon 1935. kada se u Zagrebu oživjeti građevinarska industrija te kada dolazi do postupnog oporavljanja ostalih grana industrije.¹²¹

Na koncu treba istaknuti da je posebno obilježje režima u vrijeme Šestosije anjske diktature bila je korupcija kojoj su pribjegavali vlastodršci kako bi se obogatili zloupotrebljavajući državnu vlast. Kako za svoje političke i poslovne transakcije nisu morali nikome polagati računa ta je skupina oko tadašnjih vladar zgrtala kapital i razvila se kao novi sloj u državi.

Ulinovi ih naziva *aršijskom klikom* koja u rukama drži ključne pozicije državne vlasti i gospodarstva. Kako bi ojačali svoje bogatstvo nerijetko su se povezivali sa stranim kapitalom i time su povećavali svoj kapital sudjelujući zajedno sa strancima u kapitalističkoj eksploataciji.¹²² S druge strane, Goldstein smatra da je u međuratnom razdoblju broj stanovnika narastao i financijski ojačao donji srednji sloj.¹²³

¹²⁰ ZORKO, *Socijalni problemi u Zagrebu između dva svjetska rata*, doktorski rad, Zagreb, 2012., str. 76.

¹²¹ ZORKO, *Socijalni problemi u Zagrebu između dva svjetska rata*, doktorski rad, str. 83.

¹²² FERDO ULINOVIĆ, *Jugoslavija između dva rata*, Zagreb, 1961., str. 25.

¹²³ GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918. – 2008.*, Zagreb, 2008., str. 84.

4. Zaključak

Kraljevina Jugoslavija je imala manji gospodarski napredak od ostalih zemalja u Europi i svijetu koje su izravno pogođene krizom. Isti je se da je upravo ta zaostalost u gospodarskom napretku omogućila da kriza Jugoslaviju zahvati kasnije i završi kasnije nego u ostalim zemljama. Neki autori ističu da je kriza Jugoslaviju pogodila 1930. dok drugi pak za početak krize uzimaju 1931., a za godinu njena okončanja uzima se 1934. godina iako su se posljedice krize osjećale još godinama potom, pa i desetljeće ima u nekim gospodarskim granama što je i prikazano u radu. Od svog početka razvoj u svim dijelovima države nije bio jednak nego su krajevi koji su ranije bili pod Austro-ugarskom bili razvijeniji od drugih. Također su vladajućim krugovi zadržali kapital u svojim rukama i držali monopol nad većinom gospodarskih grana. Utjecaj stranog kapitala bio je velik te je njegovim povlačenjem stvoren dodatni problem koji se onda odrazio na cjelokupni razvoj Jugoslavije.

Slom bankarskog sustava u susjednim zemljama i povlačenje stranog kapitala odrazili su se i na domaće bankarstvo. Došlo je do propadanja privatnog bankarstva, a državne banke nisu pomogle u njegovoj sanaciji nego su oslabile njegovo osiromašenje. Sve je to prouzročilo nepovjerenje štediša koji su ubrzano počeli podizati gotov novac s privatnih računa. Kako bi zaštitila bankarski sektor država je donijela niz odredbi za zaštitu bankarstva. Godine 1931. je donijela odredbu o stabilizaciji dinara, ali se ističe da je to izvršeno u vrlo nepovoljno vrijeme i na vrhuncu krize, ukoliko se uzme da je kriza započela 1930. Unatoč svim naporima dinar je ostao stabilan samo do 1932. kada je njegova vrijednost naglo počela opadati što je uzrokovalo inflaciju. Država je na koncu odustala od zlatnog standarda, a time i jačeg kontroliranja novca.

U industriji su banke svele na minimum kreditiranje industrije jer su se usredotočile na podmirivanje ranijih potraživanja što je dovelo u težak položaj industrijsku proizvodnju. Kao i u drugim granama gospodarstva i industrija je ovisila o stranom kapitalu što je prouzročilo teškoće prilikom njegovog povlačenja. Također, položaj radništva dodatno je pogoršan smanjenjem nadnica i produljenjem radnog vremena.

U poljoprivredi je bilo jednako kao i u ostalim granama. Seljaci, kako bi preživjeli ekonomsku krizu, zaduživali su se ili kod privatnika ili u novarskim zavodima. Kako bi im pomogla, država je intervenirala, ali samo pretvaranjem kratkoročnih u dugoročne zajmove.

Zbog svega toga dolazi do pada kupovne moći stanovništva. Padom kupovne moći stanovništva dolazi i do nesposobnosti otplate dugova pa dolazi do prisilnog naplaćivanja

dugova. Država je pokušala smanjiti nezaposlenost putem javnih radova, ali zbog iscrpljenosti financija u građevinskom sektoru taj pothvat nije bio uspješan. Loši životni uvjeti u gradovima ponukali su gradske vlasti u pojedinim gradovima da na teret državnog proračuna izgrube kuhinje. Prevladavanje krize u industriji počelo je 1934. godine kada se Jugoslavija sve više približavala Njemačkoj. Njemačka sve više preuzima udio u industriji, posebice u industriji koja se bavila proizvodnjom ratnog materijala. Prevladavanje krize odražuje se i u porastu zaposlenih kao i u porastu životnog standarda. Međutim, nestašica pojedinih proizvoda osjetila se sve do 1941. godine.

S obzirom na sve navedeno, Velika ekonomska kriza u Kraljevini Jugoslaviji bila je odraz ekonomske krize u svijetu, no zahvatila ju je nešto kasnije zbog njene agrarne orijentiranosti. Kako su poljoprivredni, industrijski i bankarski sektor u Jugoslaviji bili usko vezani, tako se agrarna kriza prelijevala iz nekih grana privrede u drugu i obrnuto. To je prouzročilo velike socijalne probleme jer je jugoslavensko društvo u velikoj mjeri još uvijek bilo agrarno. Kako se kriza poklopila s ulaskom u Šestosijećinske diktature uz ekonomsku bila je prisutna i politička kriza. No, upravo je gospodarska kriza dala tadašnjoj vlasti snažniji zamah u etatizaciji gospodarskog života što je vidljivo iz brojnih njihovih poteza u vrijeme krize, od praktičnog preuzimanja privatnog bankarstva i podređivanja državnog do državnog monopola u gotovo svim gospodarskim granama. Iako prevladavanje krize počelo je 1934. što je vidljivo i u popravljanju stanja u zemlji, odjeci gospodarske krize nastavili su osjetiti još godinama potom u svim sferama života u Jugoslaviji.

5. Popis literature

Knjige:

Ivan T. BEREND, *Ekonomska povijest Europe 20. stoljeća*, Zagreb, 2011.

Vladimir BRODNJAK (ur.), *Povijest svijeta od početaka do danas*, Zagreb, 1977.

Ferdo ULIŠIĆ, *Jugoslavija između dva rata*, Zagreb, 1961.

Sergije DIMITRIJEVIĆ, *Privredni razvitak Jugoslavije od 1918. do 1941.*, Beograd, 1962.

John Kenneth GALBRAITH, *Veliki slom 1929. Kako nastaju velike svjetske krize*, Zagreb, 2010.

Ivo GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918. – 2008.*, Zagreb, 2008.

Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, *Povijest novca u Hrvatskoj od 1527. do 1941. godine*. Zagreb, 2013.

Boris KRŠEV, *Financijska politika Jugoslavije 1918.-1941.*, Novi Sad, 2007.

Živko TOPALOVIĆ, *Velika privredna kriza, prikaz jedne svjetske katastrofe*, Beograd, 1937.

Tomislav ZORKO, *Socijalni problemi u Zagrebu između dva svjetskih rata*, doktorski rad, Zagreb, 2012.

Članci:

Mira KOLAR, „Grad Koprivnica i njegovi ljudi u vrijeme Velike svjetske gospodarske krize“, *Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja*, Vol. 6, No. 11, (2007.), 138-156

Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „Nezaposlenost u Hrvatskoj od vremena velike svjetske krize i javni radovi“, *Ekonomika i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*, Vol. 1, No. 1., (2005.), 101-114

Zdenka ŠIMON IĆ, „Drvena industrija Hrvatske u gospodarskoj krizi 1930. – 1934. godine“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Vol. 8, No. 1. (1976.), 167-275

Hrvoje VOLNER, „Poduzeće S. H. Gutmann d. d. u vrijeme Velike gospodarske krize (1929. - 1934.)“, *Scrinia Slavonica*, Vol. 7, No.1, (2007.), 328-371

Sažetak

Rad se bavi prikazom tijeka velike ekonomske krize u Europi i svijetu koja je počela 1929. godine i njenim posljedicama na Kraljevinu Jugoslaviju. Kroz sedam poglavlja pokušava se obraniti osnovna hipoteza rada - tvrdnja da je gospodarska kriza zahvatila Jugoslaviju nešto kasnije nego ostatak svijeta zbog njene pretežno agrarne orijentiranosti u gospodarstvu te da se, upravo zbog te orijentiranosti, druga je odrazila na jugoslavensko gospodarstvo i cjelokupni sustav, a da je potaknula intenzivniju etatizaciju gospodarskog života.

Autor na koncu zaključuje da je Velika ekonomska kriza u Kraljevini Jugoslaviji bila odraz ekonomske krize u svijetu, no zahvatila ju je nešto kasnije zbog njene agrarne orijentiranosti. Kako su poljoprivredni, industrijski i bankarski sektor u Jugoslaviji bili usko vezani, tako se agrarna kriza prelijevala iz nekih grana privrede u drugu i obrnuto. To je prouzročilo velike socijalne probleme jer je jugoslavensko društvo u velikoj mjeri još uvijek bilo agrarno. Kako se kriza poklopila s uvođenjem Šestosije mjesne diktature uz ekonomsku bila je prisutna i politička kriza. No, upravo je gospodarska kriza dala tadašnjoj vlasti snažniji zamah u etatizaciji gospodarskog života što je vidljivo iz brojnih njihovih poteza u vrijeme krize, od praktičnog preuzimanja privatnog bankarstva i podređivanja državnog do državnog monopola u gotovo svim gospodarskim granama. Iako prevladavanje krize počinje 1934. što je vidljivo i u popravljaju stanja u zemlji, odjeci gospodarske krize nastavili se osjetiti još godinama potom u svim sferama života u Jugoslaviji